

UDK 316.64-053.6:613.88](497.5)"1972/2005"
613.88-053.6(497.5)"1972/2005"
159.922.8:613.88](497.5)"1972/2005"

Primljen 10. 4. 2005.
Prihvaćen 15. 7. 2005.

Seksualnost mladih u Hrvatskoj: simboličke i bihevioralne promjene od 1972. do 2005.

Aleksandar Štulhofer
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za sociologiju

Milana Dokmanović
Ministarstvo obrane RH

Dean Ajduković
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za psihologiju

Ivana Božičević
Škola narodnog zdravlja A. Štampar Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Krešimir Kufrin
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za sociologiju

Sažetak

Adolescentska seksualnost je često predmet moralne zabrinutosti koja proističe iz kulturološke podvojenosti glede ljudske seksualnosti, odnosno njezine simbolike. U radu ispitujemo promjene u stavovima o seksualnosti i seksualnom ponašanju mladih u Hrvatskoj tijekom posljednjih tridesetak godina. Cilj nam je omogućiti bolje razumijevanje dinamike seksualnosti mladih i odgovarajućih sociokulturnih utjecaja. Predstavljene analize koriste podatke prikupljene u dva nacionalna istraživanja: *Stavovi i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine u SRH, 1972. i AIDS i mladi 2005.* Usporedbom je obuhvaćen niz bihevioralnih dimenzija (seksualna inicijacija, razlozi za stupanje u prvi seksualni odnos, broj partnera, uporaba kontracepcije, postizanje orgazma), izvori informacija o seksualnosti i neki stavovi (o abortusu i predbračnom seksu). Rezultati jasno ukazuju na promjene u seksualnom ponašanju i stavovima o seksualnosti u promatranom razdoblju. Utvrđene se razlike mogu sažeto prikazati kao posljedice rasta *dvostruke permisivnosti*, mrvljenja ranijih moralnih normi i ograničenja te izjednačavanja seksualnih prava muškaraca i žena. Premda je doseg naših analiza ograničen nizom metodoloških problema — zbog čega ih treba uzeti ilustracijama, a ne testiranjem — konzistentnost i veličina utvrđenih razlika podupiru valjanost predloženih interpretacija.

Ključne riječi: seksualnost, mladi, permisivnost, spolna egalitarnost, Hrvatska

Summary

YOUTH SEXUALITY IN CROATIA: SYMBOLIC AND BEHAVIORAL CHANGES, 1972— 2005

Aleksandar Štulhofer

University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences, Croatia
Department of Sociology

Milana Dokmanović

Ministry of Defence of Republic of Croatia

Dean Ajduković

University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences, Croatia
Department of Psychology

Ivana Božičević

School of Public Health „A. Štampar”, Medical School, University of Zagreb, Croatia

Krešimir Kufrin

University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences, Croatia
Department of Sociology

Adolescent sexuality is often an object of moral scrutiny, even panic. The reasons for such a state of affairs are mostly to be found in the cultural history of sex in the West and the complex ambiguity regarding human sexuality and its content. In this paper, the authors analyze changes in the sexuality of youth in Croatia during the past three decades. Our goal is to provide some empirical insight into the process of social construction and organization of youth sexuality. The analyses are based on data collected in two national surveys on sexual behavior and attitudes of young people (*Attitudes and Activities in Sexual Lives of High-School Youth in Croatia, 1972*, and *AIDS and Youth 2005*). Comparisons include a number of behavioral dimensions (sexual initiation, reasons for first sex, number of sexual partners, use of contraceptives, and orgasmic competency), sources of information about human sexuality, and attitudes regarding abortion and premarital sex. The findings clearly point to a major change in the observed period. The differences found, both behavioral and attitudinal, could be described as a rise of *double permissiveness*, representing the breakdown of earlier moral norms and sexual constraints combined with an increase in gender equality regarding sexual rights. Although our analyses suffer from a number of methodological restrictions, and should therefore be considered illustrative rather than confirmatory, the consistency and magnitude of the 1972-2005 differences support the validity of our interpretation.

Key words: sexuality, youth, sexual permissiveness, gender egalitarianism, Croatia

1. Uvod

U medijima i javnosti se često može čuti kako je seksualna aktivnost mladih izvan kontrole, pod čime se najčešće misli da mladi sve ranije postaju seksualno aktivni, te da se sve veći broj njih ponaša „promiskuitetno”, što god to značilo.¹ Takvoj se moralnoj panici, koja se temelji na pretpostavci kako su sva moralna pravila prestala vrijediti, suprotstavlja ocjena hrvatskog društva kao patrijarhalnog, tradicionalnog i konzervativnog. No, paradoksalno, te dvije oprečne ocjene često koegzistiraju, odnosno nerijetko ih zatičemo u istom govoru. Moralnu paniku vezana uz zaključak da je svijet adolescentske seksualnosti odbacio sve mjere i ograde nalazimo, drugim riječima, i kod onih koji sebe smatraju liberalnim osobama i kod onih koji zastupaju vrijednosti tradicije, najčešće s religijskim predznakom.

No, bilo bi pogrešno misliti da je opisana moralna zabrinutost suvremeni fenomen. Autori prvog istraživanja adolescentske seksualnosti u Hrvatskoj (Trenc i Beluhan, 1971), pionirske pilot studije provedene na zagrebačkim srednjoškolicima, na sljedeći način opisuju ishodišnu točku istraživanja:

Kao osnovna zamisao cijelog ovog istraživanja moglo bi se uzeti pitanje jesu li sadašnje generacije manje čudoredne od prethodnih. Egzaktni odgovor na to pitanje ne može se dati jer nisu postojala u ranijim vremenskim razdobljima odgovarajuća slična ispitivanja koja bi dopuštala usporedbu. Opći utisak iz našeg ispitivanja ukazuje da seksualna praksa naše omladine ima manje razmjere nego što to uzbuđeni promatrači starijih generacija predviđaju (Trenc i Beluhan, 1971, 335).

Po svemu sudeći, za tadašnji je socijalistički moral pitanje seksualnosti mladih bilo podjednako kontroverzno i ugrožavajuće. Tim prije što se različiti

tost životnog stila tadašnjih adolescenata nerijetko tumačila kao posljedica dekadentnih „stranih utjecaja”, a time i kao ozbiljna ideološka prijetnja.

Kulturološki gledano, moralna zabrinutost glede seksualnih aktivnosti mladih može se, s jedne strane, razumjeti kao rezultat perzistirajućeg sukoba između idealizirane predodžbe o nevinosti i čistoći mladih osoba, te poistovjećivanja njihovih seksualnih interesa i potreba s eksperimentiranjem i rizičnim ponašanjem (Aggleton, 2000; Štulhofer i sur., 2000). S druge strane, riječ je o sukobu između interiorizirane simboličke veze između mladosti i seksualne privlačnosti, što djevojke čini uobičajenim predmetom seksualnih fantazija, te patronizirajuće želje da se te iste mlade djevojke zaštititi od seksualne eksploatacije. Seksualnost mladih, sažeto rečeno, jedna je od točaka u kojima se jasno reflektira sociokulturna podvojenost u percepciji ljudske seksualnosti.² Čak i u suvremenosti, obilježenoj rastućom permisivnošću (Scott, 1998; McNa-ir, 2004), seksualnost još-ne-odraslih u jednom trenutku izaziva gotovo automatsku moralizatorsku reakciju, a u drugom slabo prikriveni erotski interes ili zavist. Činjenica da mladi koriste seksualnost (i) kao oblik emancipacije od roditelja i sredstvo otpora konvencionalnom svijetu odraslih, dodatno potiče moralnu paniku.

U ovome radu ispitujemo promjene u seksualnom ponašanju i stavovima o seksualnosti mladih u Hrvatskoj u posljednja tri desetljeća. Početak razdoblja koje istražujemo, podsjetimo se, obilježeno je tzv. seksualnom revolucijom (McLaren, 1999), krupnim kulturnim i društvenim promjenama koje su rezultirale širenjem seksualnih prava i odredile suvremeno poimanje intimnosti, braka i roditeljstva. Svrhu naših analiza nalazimo poglavito u činjenici da empirijskih podataka o promjenama u adolescentskoj seksualnosti u nas nema,³ što pridonosi stvaranju moralne panike ohrabrujući proizvoljne „zaključke”. Također, mišljenja smo da je pokušaj ocrtavanja navedenih promjena ujedno i

¹ Autori se zahvaljuju autorima istraživanja iz 1972. godine, Aleksandri Beluhan i Pavlu Trencu, čiji se nalazi koriste u ovome radu.

² Povijesno oblikovana percepcija seksualnosti na Zapadu uključuje niz simboličkih dualizama, poput užitka/boli, života/smrti, grijeha/otkupljenja, tjelesnog/duhovnog, srama/radosti, privlačenja/odbijanja, prijevare/ljubavi, prljavštine/uzvišenosti, mladog/starog, moćnog/nemoćnog, aktivnog/pasivnog itd.

³ Djelomična je iznimka nedavno objavljena studija koja ispituje promjene u studentskoj populaciji (Štulhofer i sur., 2004b) tijekom razdoblja od 1998. do 2003.

važan prilog razumijevanju adolescentske seksualnosti, osobito kada je riječ o njezinom društvenom (i kulturnom) oblikovanju, odnosno utjecaju koji društvene promjene vrše na simbolički i ponašajni svijet seksualnosti mladih.

2. Seksualnost mladih u Hrvatskoj: usporedba 1972.— 2005.

Premda u Hrvatskoj ne postoji ozbiljna seksualna tradicija, činjenica je da je od sedamdesetih godina prošlog stoljeća do danas u nas provedeno niz studija usredotočenih na seksualnost mladih (Štulhofer, 2004). Prvo od njih, spomenuto u uvodnome dijelu, inicirano je u Odjelu za planiranje obitelji nekadašnjeg Instituta za zaštitu majki i djece u Zagrebu. Ta je studija poslužila kao pilot istraživanje za ambiciozniju nacionalnu studiju seksualnog života srednjoškolaca (*Stavovi i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine u SRH; SAS-1972*), koju su isti autori proveli godinu dana kasnije (1972). Istraživanje je provedeno na 2317 učenika srednjih škola, pri čemu je korišten kvotni uzorak, stratificiran prema regiji (u uzorak je ušlo 26 općina iz šest regija), veličini naselja, vrsti škole, spolu i starosti. Osnovni skup ispitanika su sačinjavali učenici drugog i trećeg razreda srednjih škola, a odabir pojedine škole i razreda (unutar regije i podvrste škola) izvršen je metodom slučajnog izbora. Podatci su prikupljeni skupnim anketiranjem u razredu (Trenc i Beluhan, 1973).⁴ Zanimljivo je napomenuti kako je istraživanje bilo osmišljeno kao „osnova za mjerenje budućih promjena na području seksualnog ponašanja i stavova prema spolnosti“, ali i za planiranje „akcija na području seksualnog odgoja, planiranja obitelji i psihoterapijskog rada“ s adolescentima (Trenc i Beluhan, 1973, 270).

Mogućnost usporedbe s podatcima dobivenim u tom istraživanju pruža najnovija studija, *AIDS i mladi: informiranost o HIV/AIDS-u, stavovi i seksualno ponašanje u nacionalnom uzorku mladeži (18-24)*;

AIM-2005), koja je za potrebe višegodišnjeg projekta koordiniranog od strane Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi (*Unapređivanje borbe protiv HIV/AIDS-a u Hrvatskoj*, 2003), provedena na nacionalnom uzorku mladih (N = 1093). Premda je bilo usmjereno na mjerenje znanja, stavova i ponašanja relevantnih za epidemiologiju HIV/AIDS-a, istraživanje je obuhvatilo niz dimenzija adolescentske seksualnosti. Uzorak na kojem se studija temelji ostvaren je kao troetapni probabilistički uzorak (u svakoj od šest regija). S obzirom na mobilnost ciljne populacije, uzorak se temeljio na određivanju ispitanika prema stalnom mjestu boravka. Prikupljanje podataka je ostvareno individualnim anketiranjem, pri čemu su ispitanici sami ispunjavali dio upitnika koji je obuhvaćao pitanja o osobnom seksualnom ponašanju. Ostvarenost uzorka je bila 80 posto, uz samo pet posto odbijanja uzrokovanog temom istraživanja (Štulhofer i sur., 2005).

Premda je razvidno i iz gornjeg opisa, valja upozoriti kako usporedba podataka dobivenih u navedene dvije studije podliježe nizu ograničenja. Dio njih se odnosi na strukturu uzorka. Uzorak iz 1972. godine uključuje ispitanike u dobi od 16 do 19, dok uzorak iz 2005. obuhvaća populaciju mladih u dobi od 18 do 24.⁵ Dok prvi okuplja isključivo srednjoškolce, u drugom su uzorku zastupljeni svi mladi, od srednjoškolaca i studenata, do zaposlenih i nezaposlenih. Razlika je, također, prisutna i u samoj metodi uzorkovanja, osobito u nejednakoj uporabi slučajnog izbora. Naredno ograničenje je vezano uz način prikupljanja podataka. Kao što je napomenuto, u prvom su istraživanju ispitanici bili anketirani kolektivno, u razredu, a u drugom individualno. Razina povjerljivosti odgovora očito je bitno veća u kasnijoj studiji, a time i valjanost (istinitost) odgovora. Sljedeći je problem formulacija pitanja i skala/kategorija koje su ispitanicima bile ponudene za odgovor. U pravilu, upitnici koriste raznorodne formulacije, što je u nekim slučajevima u potpunosti onemogućilo usporedbu.⁶ Naposljetku, premda ne i najmanje važno, podatci iz 1972. su nam bili dostu-

⁴ Nije naodmet podsjetiti da su tadašnji ispitanici danas pedesetogodišnjaci.

⁵ Gdje je to bilo moguće, ovaj smo problem nastojali ublažiti usporedbom isključivo onih ispitanika čija je dob obuhvaćena u obje studije (18-19).

⁶ Dobar je primjer nesumjerljivost pitanja koja su mjerila stav o homoseksualnosti. Dok je u upitniku iz 1972. mjereno pitanjem o prihvatljivosti homoseksualnosti, u upitniku iz 2005. je operacionaliziran stupnjem (ne)slaganja s pravom istospolnog para na brak.

pni isključivo u obliku u kojem su objavljeni (Trenc i Beluhan, 1973; Beluhan i sur., 1973), to jest kao postotci navedeni prema spolu i, ponekad, dobi ispitanika. Ta činjenica omogućuje statističko testiranje vjerodostojnosti razlika među uzorcima isključivo metodom usporedbe intervala pouzdanosti.⁷

Pri razmatranju nalaza koje prikazujemo u sljedećem odjeljku, navedena ograničenja valja imati na umu. Premda metodološke razlike među studijama onemogućuju preciznu usporedbu, mišljenja smo da kvaliteta i veličina oba uzorka, kao i veličina utvrđenih razlika, ipak omogućuju relevantnu empirijsku *ilustraciju* promjena koje su tijekom posljednje trideset i tri godine obilježile seksualnost mladih u Hrvatskoj.

3. Nalazi

3.1. Seksualna inicijacija

Koliko se, u posljednjih tridesetak godina, promijenio omjer koitalno iskusnih i neiskusnih osamnaestogodišnjaka i devetnaestogodišnjaka? Prema rezultatima prikazanim u tablici 1, razlika je zanemariva kada je riječ o mladićima. No, kod djevojaka opažamo golemu razliku. Dok je 1972. godine tek jedna trećina djevojaka u dobi od osamnaest ili devetnaest godina imala iskustvo seksualnog

odnosa, 2005. godine istovrsno iskustvo iskazuje dvije trećine ispitanica.

Gornji nalaz ne govori o mogućim razlikama u dobi seksualne inicijacije. Kako bismo ispitali uvriježenu pretpostavku o sve ranijem ulasku mladih u seksualne odnose, proveli smo analizu čije rezultate prikazuje tablica 2. Broj onih koje obilježava raniji ulazak u seksualne odnose— prije 17. godine⁸— nije se značajno promijenio (usp. intervale pouzdanosti). No, značajna je promjena u broju djevojaka koje su prvo seksualno iskustvo imale sa 17 ili više godina te mladića koji su prvo seksualno iskustvo imali s 18 ili više godina. I jednih i drugih je 2005. značajno više no 1972. godine. Gledano u cjelini, prikazani rezultati ukazuju na smanjivanje prosječne dobi pri seksualnoj inicijaciji. Lako je uočljiva i promjena u rodnoj dinamici seksualne inicijacije. Za razliku od početka sedamdesetih godina, kada su mladići ranije ulazili u seksualne odnose od vršnjakinja, današnja je dinamika seksualne inicijacije rodno uniformna.

3.2. Razlozi za seksualnu inicijaciju

Koliko su se promijenili razlozi zbog kojih se mladi odlučuju započeti sa seksualnim odnosima? Prema našim nalazima (tablica 3), potrebno je naglasiti značajan porast važnosti utjecaja seksualne želje i potrebe te znatizelje na seksualnu inicijaciju.

TABLICA 1. ISKUSTVO SEKSUALNOG ODNOSA U POPULACIJI 18- I 19-OGODIŠNJAKA

	SAS-1972		AIM-2005	
	Ž (N=181)	M (N=290)	Ž (N=157)	M (N=154)
Koitalno iskusni ispitanici u dobi od 18 i 19 godina:	%			
	(Interval pouzdanosti od 95%)			
Da	32,6 (25,8 - 39,4)	68,4 (63 - 73,8)	64 (56,5 - 71,5)	71,9 (64,8 - 79)
Ne	66,9 (60 - 73,8)	23,9 (19 - 28,8)	35,4 (27,9 - 42,9)	26,8 (19,8 - 33,8)
Ne želi odgovoriti	0,5	7,7	0,6	1,3

⁷ Razlike među uzorcima testirane su, prema uvriježenoj formuli, metodom usporedbe intervala pouzdanosti (na razini od 95%). Određenu razliku smatramo statistički vjerodostojnom samo ako između dva intervala (podataka iz 1972. i 2005. godine) ne postoji preklapanje.

⁸ Ranim stupanjem u seksualne odnose smatramo inicijaciju koja se dogodila prije 17. godine, što je, prema jedinoj nacionalnoj studiji seksualnog ponašanja mladih (Štulhofer i sur., 2005), prosječna dob pri prvom seksualnom odnosu u Hrvatskoj.

TABLICA 2. ISKUSTVO PRVOG SEKSUALNOG ODNOSA (SEKSUALNA INICIJACIJA)

	SAS-1972		AIM-2005*	
	Ž (N=192)	M (N=687)	Ž (N=101)	M (N=110)
	Kumulativni % (Interval pouzdanosti od 95%)			
Imali prvi snošaj: prije 17-te godine	28,1 (21,7 - 34,5)	55,4 (51,7 - 59,1)	41,6 (32 - 51,2)	44,5 (35,2 - 53,8)
prije 18-te godine	47,7 (40,6 - 54,8)	62,7 (59,1 - 66,3)	79,2 (71,3 - 87,1)	72,7 (64,4 - 81)
prije 19-te godine	60,3 (53,4 - 67,2)	64,5 (60,9 - 68,1)	87,1 (80,6 - 93,6)	92,7 (87,8 - 97,6)
prije 20-te godine	63,3 (56,5 - 70,1)	64,7 (61,1 - 68,3)	92,1 (86,8 - 97,4)	94,5 (90,2 - 98,8)
	%			
Ne želi odgovoriti	15,6 (10,5 - 20,7)	14,5 (11,9 - 17,1)	7,9 (2,6 - 13,2)	5,5 (1,2 - 9,8)
Ne sjeća s	21,1	20,8	/	/

* U analizu su uključeni isključivo ispitanici u dobi između 18 i 19 godina.

TABLICA 3. RAZLOZI ZA PRVI SEKSUALNI ODNOS

	SAS-1972		AIM-2005	
	Ž (N=192)	M (N=687)	Ž (N=101)	M (N=110)
Razlozi za prvi seksualni odnos:	%			
	(Interval pouzdanosti od 95%)			
Ljubav, zaljubljenost	74,2 (68 - 80,4)	43,0 (39,3 - 46,7)	59,1 (49,5 - 68,7)	35,6 (26,7 - 44,5)
Seksualna želja, potreba	7,2 (3,5 - 10,9)	29,6 (26,2 - 33)	24,7 (16,3 - 33,1)	51,0 (41,7 - 60,3)
Znatizelja	27,1 (20,8 - 33,4)	17,1 (14,3 - 19,9)	26,7 (18,1 - 35,3)	37,9 (28,8 - 47)
Nagovor partnera	9,5 (5,4 - 13,6)	4,5 (2,9 - 6,1)	12,1 (5,7 - 18,5)	6,8 (2,1 - 11,5)
Utjecaj vršnjaka	5,9 (2,6 - 9,2)	11,9 (9,5 - 14,3)	3,4 (0 - 6,9)	9,9 (4,3 - 15,5)
Utjecaj alkohola ili droge	2,7 (0,4 - 5)	7,1 (5,2 - 9)	6,5 (1,7 - 11,3)	10,6 (4,8 - 16,4)

Važnost seksualne želje kao motivacije za stupanje u seksualne odnose porasla je u oba spola, dok je porast utjecaja znatizelje značajan samo među mladima. Premda su 1972. godine i mladići zaljubljenost smještali na vrh rang-liste razloga za stupanje u prvi seksualni odnos, tridesetak godina kasnije

pojavljuje se tek na trećem mjestu, iza seksualne želje/potrebe i znatizelje. Ukupno uzevši, uočene promjene—barem na deklarativnoj razini—mogu se opisati kao porast važnosti erotske motivacije za ulazak u seksualne odnose, poglavito nauštrb emocionalne motivacije.

TABLICA 4. IZVORI INFORMACIJA O LJUDSKOJ SEKSUALNOSTI

		SAS-1972		AIM-2005	
		Ž (N=1086)	M (N=1231)	Ž (N=538)	M (N=554)
Izvor imao važnu ulogu u informiranju o seksualnosti:		%			
		(Interval pouzdanosti od 95%)			
Roditelji	Ne	54,5	69,4	21,3	33,6
	Da	45,5 (42,5 - 48,5)	30,6 (28,0-33,2)	78,7 (75,2-82,2)	66,4 (62,5-70,3)
Nastavnici	Ne	61,8	74,1	32,9	38,2
	Da	38,2 (35,3 - 41,1)	25,9 (23,5-28,3)	67,1 (63,1-71,1)	61,8 (57,8-65,8)
Vjeroučitelji, svećenici	Ne	80,5	86,1	57,8	58,4
	Da	19,5 (17,1 - 21,9)	13,9 (12,0-15,8)	42,2 (38,0-46,4)	41,6 (37,5-45,7)
Liječnici	Ne	75,1	83,2	23,3	36,8
	Da	24,9 (22,3 - 27,5)	16,8 (14,7-18,9)	76,7 (73,1-80,3)	63,2 (59,2-67,2)
Prijatelji	Ne	34,6	37,6	2,8	4
	Da	65,5 (62,7-68,3)	62,4 (59,7-65,1)	97,2 (95,8-98,6)	96 (94,4-97,6)
TV	Ne	/	34,5	7,1	8,1
	Da	/	65,5 (62,8-68,2)	92,9 (90,7-95,1)	91,9 (89,6-94,2)
Časopisi i knjige	Ne	8,3	18,7	28,6	41,5
	Da	91,7 (90,1-93,3)	81,3 (79,1-83,5)	71,4 (67,6-75,2)	58,5 (54,4-62,6)

* Podatci prezentiran u originalnom radu nisu valjani, jer zbroj nije (približno) jednak 100%

3.3. Izvori informacija o seksualnosti

Analiza promjena u izvorima iz kojih mladi saznaju o ljudskoj seksualnosti rezultirala je vrlo zanimljivim nalazima (tablica 4). Promjene su, valja uočiti, višestruke, odnosno prisutne u svim kategorijama. Svi izvori informacija, osim knjiga i časopisa, značajno se češće spominju 2005. godine. Gotovo sveprisutan porast važnosti izvora informacija doveo je i do promjena u relativnoj važnosti (rangiranju) pojedinih izvora. Mladi danas mnogo više uče o seksualnosti razgovarajući s prijateljima. Zanimljivo je da su vjeroučitelji, bez obzira na političke i obrazovne promjene (uvođenje vjeronauka), u

obje točke mjerenja ocijenjeni kao najmanje važan izvor informacija o ljudskoj seksualnosti.

3.4. Stavovi o seksualnosti

Polazeći od činjenice da su se dominantne kulturne predodžbe o seksualnosti značajno promijenile u posljednjih tridesetak godina (Halman, 1995; McLaren, 1999; Scott, 1998; Vuletić, 2003), zanimalo nas je koliko se te promjene mogu iščitati iz odgovarajućih stavova mladih u Hrvatskoj. Tablica 8 prikazuje razlike vezane uz stavove o predbračnim seksualnim aktivnostima i namjernom prekidu trudnoće.⁹ U oba slučaja, razlike su u očekivanom

⁹ Usporedbu treba uzeti s velikim oprezom jer odgovori iz 1972. potiču od ispitanika u dobi između 16 i 19 godina, a oni iz 2005. godine od ispitanika u dobi između 18 i 19 godina.

TABLICA 5. STAVOVI PREMA PREDBRAČNOM SEKSU I ABORTUSU

	SAS-1972		AIM-2005	
	Ž (N=1086)	M (N=1231)	Ž (N=157)	M (N=151)
	%			
	(Interval pouzdanosti od 95%)			
<i>Predbračni seksualni* odnosi nisu prihvatljivi</i>	25,7 (23,1 – 28,3)	12,5 (10,7 – 14,3)	8,2 (3,9 – 12,5)	2,2 (0 – 4,5)
	Ž (N=1086)		Ž (N=157)	
<i>Abortus**</i>	%			
	(Interval pouzdanosti od 95%)			
Nikada nije opravdan	27,4 (24,7 – 30,1)		13,3 (8 – 18,6)	
Ponekad je opravdan	57,5 (54,6 – 60,4)		36,1 (28,6 – 43,6)	
Uvijek je opravdan	2,5 (1,6 – 3,4)		36,1 (28,6 – 43,6)	
Ne može procijeniti	12,6 (10,6 – 14,6)		14,5 (9 – 20)	

* U analizu su uključeni svi ispitanici iz 1972. (objavljeni podatci o njihovim stavovima nisu prikazani odvojeno prema dobi; Trenc i Beluhan, 1973) te isključivo 18- i 19-ogodišnjaci iz studije provedene 2005. godine.

** U istraživanju iz 1972. godine, pitanje je bilo postavljeno samo djevojkama.

smjeru. U odnosu na 1972., mladi su danas izraženo permissivniji, što je uočljivo u višestrukom smanjivanju broja mladih koji predbračni seks smatraju neprihvatljivim te povećanju broja djevojaka koje drže da se abortus može opravdati. S obzirom na porast religioznosti i političkog utjecaja katoličke crkve u Hrvatskoj tijekom posljednjih petnaestak godina,¹⁰ posljednji je nalaz osobito zanimljiv.

Na zaključak o širenju permissivnosti među mladima upućuje i dinamika stava o homoseksualnosti (tablica 6). Podatci prikupljeni u dvije manje studije u razmaku od trideset i dvije godine ukazuju na značajno smanjivanje nesnošljivosti među djevojkama. Dok 1972. niti jedna djevojka nije smatrala homoseksualnost društveno prihvatljivim ponašanjem, 2005. godine takvog je mišljenja bila gotovo svaka druga ispitanica. Premda je među mladima porast snošljivosti bitno manji, činjenica je da se u posljednjih tridesetak godina broj onih koji iskazu-

ju pozitivan stav prema homoseksualnosti povećao za više od šest puta.

3.5. Seksualno ponašanje i zaštita

U kojoj mjeri trend seksualne permissivnosti i povećane otvorenosti diskursa o seksualnosti imaju za posljedicu promjene u obrascima seksualnog ponašanja mladih? Kada je riječ o broju seksualnih partnera, podatci ne potvrđuju uvriježenu predodžbu o porastu „promiskuitetnog” ponašanja (tablica 7). Premda je činjenica da je danas seksualno aktivan veći broj tinejdžera, naša analiza ne ukazuje na značajan porast broja partnera.¹¹ Valjanost nalaza — koji osporava uvriježeno mišljenje — valja procjenjivati polazeći od činjenice da su u analizu uključeni ispitanici usporedive dobi (18 i 19 godina), ali i uzimajući u obzir njihov mali broj koji povećava interval pouzdanosti.

¹⁰ Nedavna empirijska studija, provedena na nacionalnim uzorcima, ukazuje na snažan porast religioznosti u razdoblju 1989. — 1996. i blagi pad u razdoblju 1996. — 2004. godina (Sekulić i Šporer, 2005). Godine 1972., više od 30% ispitanika u dobi između 18 i 19 godina je izjavilo da nije religiozno. Godine 2005., nereligioznih je ispitanika iste dobi bilo manje od 10%.

¹¹ Prosječan broj partnera u posljednjih 12 mjeseci iznosio je 1,47 za djevojke i 2,42 za mladiće u istraživanju iz 1972. godine, odnosno 1,51 za djevojke i 2,23 za mladiće u istraživanju iz 2005. godine.

TABLICA 6. STAVOVI PREMA HOMOSEKSUALNOSTI

	SAS-1971*		LAT-2003**	
	Ž (N=224)	M (N=211)	Ž (N=251)	M (N=213)
Homoseksualnost je neprihvatljiva	% (Interval pouzdanosti od 95%)			
Slazem se	78,2 (72,8 – 83,6)	75,9 (70,1 – 81,7)	33,8 (27,9 – 39,7)	66,9 (60,6 – 73,2)
Ovisi	10,4	10,8	16,4	10,4
Ne slazem se	/	3,6	48,8	22,8
Nemam mišljenje	11,5	9,8	0,02	0,01

* Podatci potiču iz pilot istraživanja *Stavovi i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine*, provedenog 1971. godine na zagrebačkim srednjoškolcima u dobi između 16 i 19 godina (Trenc i Beluhan, 1971).

** Podatci potiču iz istraživanja *Longitudinalno praćenje znanja o spolnosti, spolnog ponašanja i relevantnih stavova adolescenata*, provedenog 2003. godine na uzorku bruoša zagrebačkog sveučilišta (Štulhofer i sur., 2004a); u analize su uvršteni isključivo ispitanici u dobi između 18 i 19 godina.

TABLICA 7. BROJ SEKSUALNIH PARTNERA UPOSLEDNJIH 12 MJESECI U POPULACIJI KOITALNO ISKUSNIH 18- I 19-OGODIŠNJAKA

	SAS-1972		AIM-2005	
	Ž (N=59)	M (N=198)	Ž (N=94)	M (N=99)
<i>Broj seksualnih partnera u posljednjih 12 mjeseci:</i>	% (Interval pouzdanosti od 95%)			
0	20,6 (10,3 – 30,9)	14,3 (9,4 – 19,2)	4,3 (0,2 – 8,4)	9,3 (3,6 – 15)
1	57,3 (44,7 – 69,9)	34,8 (28,2 – 41,4)	62,7 (52,9 – 72,5)	39,4 (29,8 – 49)
2	13,5 (4,8 – 22,2)	18,5 (13,1 – 23,9)	20,3 (12,2 – 28,4)	20,8 (12,8 – 28,8)
3	5,1 (0 – 10,7)	10,2 (6 – 14,4)	9,7 (3,7 – 15,7)	10,9 (4,8 – 17)
4	/	6,0 (2,7 – 9,3)	3,0 (0 – 6,4)	9,6 (3,8 – 15,4)
5+	3,5 (0 – 8,2)	16,2 (11,1 – 21,3)	/	10,1 (4,2 – 16)

TABLICA 8. UČESTALOST POSTIZANJA ORGAZMA KOD ISPITANICA

	SAS-1972	AIM-2005
	Ž (N=192)	Ž (N=101)
	% (Interval pouzdanosti od 95%)	
Uvijek	19,9 (14,3 – 25,5)	23,8 (15,5 – 32,1)
Ponekad (od „rijetko” do „često”)	22,6 (16,7 – 28,5)	60,4 (50,9 – 69,9)
Nikada	15,7 (10,6 – 20,8)	4,9 (0,7 – 9,1)
Bez odgovora	16,5 (11,2 – 21,8)	10,9 (4,8 – 17)
Ne znam/ne razumijem pitanje	25,3	/

TABLICA 9. KONTRACEPCIJSKA METODA/SREDSTVO PRI POSLJEDNJEM SEKSUALNOM ODNOSU

	SAS-1972	AIM-2005
	M (N=687)	M (N=482)
<i>Kontracepcijska metoda/sredstvo:</i>	% (Interval pouzdanosti od 95%)	
Kondom	33,1 (29,6 – 36,6)	60,8 (56,5 – 65,1)
Prekinuti snošaj	27,8 (24,4 – 31,2)	13,2 (10,2 – 16,2)
Ništa	39,1 (35,5 – 42,7)	19,3 (15,8 – 22,8)

S druge strane, permisivnost i veća informiranost o seksualnosti imaju pozitivan utjecaj na seksualni užitak djevojaka, preciznije na njihovu *orgazmičku kompetenciju*. Prema nalazima koje prikazuje tablica 8, čak je četvrtina ispitanica 1972. godine imala problema shvatiti pitanje o učestalosti postizanju orgazma. U tridesetak godina, postotak je ispitanica koje nikada nisu doživjele orgazam smanjen za tri puta, a za gotovo jednako toliko je pove-

ćan broj onih koje navode da orgazam doživljavaju povremeno.

Sociokulturne promjene su, čini se, zaslužne i za promjene u načinu i raširenosti uporabe zaštite pri seksualnim odnosima.¹² U cjelini, razina je odgovornog ponašanja porasla i to poglavito kroz povećanu uporabu kondoma.¹³ Tablica 9 ukazuje na značajno smanjivanje raširenosti prekinutog snošaja, kao i na pad broja ispitanika koji pri posljednjem odno-

¹² Ovdje, dakako, valja uzeti u obzir i porast dostupnosti kontracepcijskih sredstava u posljednjih tridesetak godina.

¹³ Riječ je o trendu koji nije samo hrvatska specifičnost (Santelli i sur., 2000).

su nisu koristili nikakvo kontracepcijsko sredstvo/metodu.¹⁴ U promatranom razdoblju, uporaba kondoma se gotovo udvostručila, a broj onih koji nisu koristili nikakvo sredstvo zaštite i onih koji su koristili izrazito nepouzdanu metodu prekinutog snošaja je prepolovljen.

4. Diskusija

Promjene u seksualnosti mladih u razdoblju od 1972. do 2005. zamjetne su u gotovo svim analiziranim dimenzijama, bez obzira je li riječ o stavovima ili ponašanju. Mladi danas ulaze u seksualne odnose nešto ranije, pri čemu su razlozi za prvi odnos sve rjeđe čisto emocionalni a sve češće erotski. Razina seksualnog uživanja je, čini se, mnogo viša nego ranije, barem kada je riječ o djevojkama, ali i razina seksualne odgovornosti, mjerena učestalošću uporabe kontracepcijskih sredstava. Također, mladi danas češće razgovaraju s prijateljima, ali i roditeljima, o seksualnosti, te iskazuju permissivnije stavove o predbračnom seksu, abortusu i homoseksualnosti.

Takve su promjene, dakako, očekivane. Globalne kulturne promjene koje su se dogodile u posljednjih tridesetak godina obilježene su rastućom individualizacijom, mrvljenjem tradicionalizma, ukidanjem različitih oblika diskriminacije, jačanjem ženskih prava i trendom seksualne permissivnosti (Miller i sur., 1993; Schmidt, 1998).¹⁵ Početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, seksualna je klima u Hrvatskoj bila posve drukčija nego danas. Homoseksualnost je, primjerice, bila krivično djelo, a rastava je podrazumijevala stigmatizaciju, osobito za žene. Još uvijek su se mogli naći medicinski autoriteti koji su masturbaciju smatrali zdravstvenim rizikom (Rogić, 1965, 92), a dvostruki se standard iskazivao u patrijarhalnom naglasku na nevinosti žene koja ulazi u brak. Pornografija je bila zakonom zabranjena, a mediji su interes za seksualne teme iskazivali rjeđe i manje izravno nego danas. Duh tog danas gotovo zaboravljenog vremena jasno se odražava u upitniku iz 1972. godine (Trenc i Beluhan, 1973), to jest

pitanjima koja su u međuvremenu postala bespredmetna (poput važnosti nevinosti), odnosno pitanjima koja, iz perspektive današnjih čitatelja, upadljivo nedostaju (spolno prenosive infekcije, seksualno nasilje, seks sa slučajnim partnerima i sl.).

Dakako, nisu sve razlike posljedice isključivo kulturnih promjena. Činjenica je da se početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća područje seksualnosti moglo, osobito na Zapadu, činiti oazom uživanja oslobođenog od tradicionalnih stega. O seksualnom se nasilju govorilo rijetko i to isključivo psihijatrijskim rječnikom, a spolno prenosive infekcije, sifilis i gonoreja, smatrale su se praktički iskorijenjenima. HIV/AIDS još nije bio poznat, kao ni tzv. nove spolne bolesti. Gotovo je trivijalno ustvrditi kako je današnja situacija posve drukčija. Na više razina, uključujući i epidemiologijsku, današnji tinejdžeri žive u promijenjenome svijetu (Manlove i sur., 2003). Seksualnost je ostala prostor (rastućih) individualnih sloboda, ali se u međuvremenu pretvorila u arenu rizika.

Uz promjene u stavovima o predbračnim seksualnim odnosima, abortusu i homoseksualnosti, razlike u stupnju permissivnosti danas i nekada prisutne su i u načinu na koji su ispitanici odgovarali na pitanja. U istraživanju iz 1972. godine više od trećine mladića (35,5%) i djevojaka (36,7%) se ili nije sjećalo ili nije željelo otkriti kada su imali prvi seksualni odnos (usp. tablicu 2). Kulturne promjene vezene uz trend seksualne permissivnosti osobito su izražene u slučaju djevojaka. Činjenica da četvrtina ispitanica, u istraživanju iz 1972. godine, nije razumjela pitanje o učestalosti postizanja orgazma ukazuje na goleme promjene u dostupnosti informacija o ljudskoj seksualnosti i društvenoj konstrukciji ženske seksualnosti. Činjenica je, naime, da isto pitanje danas ne izaziva nikakve nedoumice. Tijekom posljednjih tridesetak godina, ženski orgazam nije postao samo standardno mjerilo, ponekad opresivno (Potts, 2000),¹⁶ ženske seksualne uspješnosti, već jednako tako i ljubavničke vještine muškaraca.

Jedna od „nevidljivih” kulturnih promjena mogla bi biti i naglašena spolna specifičnost seksualne

¹⁴ Zbog različite formulacije pitanja o uporabi kontracepcije, koja 1972. godine nije uključivala mogućnost da je partner/partnerica koristio/koristila neko sredstvo ili metodu (što bi dovelo do umjetnog rasta proporcije ispitanika koji nisu koristili ništa), u analizu su uključeni samo ispitanici muškog spola.

¹⁵ Te su promjene u posljednjih desetak godina izložene žestokoj kritici i napadima religioznog konzervativnog pokreta u SAD, odnosno postale su predmetom tzv. „kulturnih ratova” (usp. Rabkin, 1996).

¹⁶ Osobito u normativnim elaboracijama popularnog ženskog tiska.

inicijacije. Godine 1972. dvostruko je više mladića u dobi između 18 i 19 godina imalo iskustvo seksualnog odnosa nego djevojaka. Imajući u vidu da većina tinejdžera prvi seksualni odnos ima s vršnjakinjom, a ne sa starijom partnericom (usp. Štulhofer i sur., 2004a), uočena je razlika zbunjujuća. S obzirom na višestruko manju zastupljenost djevojaka u skupini ispitanika s najvećim brojem seksualnih partnera, tumačenje prema kojem bi spolna specifičnost seksualne inicijacije bila posljedica seksualne aktivnosti male skupine (hiperseksualnih) djevojaka ne čini se prihvatljivim. Sljedeća je mogućnost da su za razliku odgovorne seksualne radnice, odnosno komercijalna inicijacija mladića. Premda je, vrlo vjerojatno, takav način seksualne inicijacije nekada bio popularniji nego danas, podatci kojima raspolažemo ne omogućuju testiranje te hipoteze.

Na koji bi način dominantna društvena konstrukcija i regulacija seksualnosti (poglavito ženske) mogla djelovati na razlike u seksualnoj inicijaciji djevojaka i mladića početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća? Tradicionalno, ženska se seksualna uloga razlikuje od muške, ponajprije kroz bitno restriktivnija prava i mogućnosti ekspresije. Taj *dvostruki standard* podrazumijeva nejednako vrednovanje prvih seksualnih iskustava mladića i djevojaka. Dok je za mladića seksualna inicijacija način pribavljanja statusa, za djevojke je riječ o traženju emocionalne potvrde i prihvaćanja (Little i Rankin, 2001). Ulazak u seksualne odnose za djevojke je tako društveni rizik,¹⁷ koji nerijetko zahtijeva i „sanaciju štete” (Holland i sur., 2000; Thompson, 1995). Početak je seksualnog života, drugim riječima, mnogo ambivalentniji za djevojke.¹⁸ U tom smislu, spolna specifičnost seksualne inicijacije u istraživanju iz 1972. mogla bi, dijelom, biti posljedica nespremnosti djevojaka da priznaju iskustvo snošaja.

Kao što je već upozoreno, naše su analize ograničene nizom metodoloških problema. Ključni nedostatak pri usporedbi podataka jest struktura uzorka. Dok je istraživanje iz 1972. godine provedeno na mladima u dobi između 16 i 19 godina, u istraživanju iz 2005. ispitanici su bili nešto stariji (18-24). Zbog navedenog ograničenja dobivene rezultate ne

možemo pripisati isključivo vremenskom razdoblju između dva mjerenja, već je potrebno pretpostaviti i utjecaj dobi. Kako bismo ublažili taj nedostatak, u analize smo, gdje god je to bilo moguće, uvrstili isključivo podatke dobivene na poduzorku ispitanika u dobi između 18 i 19 godina. Takva je redukcija uzorka omogućila korektnije zaključivanje o smjeru i veličini sociokulturnih promjena, ali i smanjila preciznost uočavanja razlika.¹⁹ Sljedeće je ograničenje vezano uz razlike u obrazovnoj strukturi i društvenom statusu ispitanika. Valja podsjetiti da je studija iz 1972. godine ispitivala isključivo stavove i ponašanje srednjoškolaca, dok su u istraživanju iz 2005. bili zastupljeni i studenti i nezaposleni i mladi koji već rade. U potonjoj su studiji, stoga, samo 43% ispitanika u dobi između 18 i 19 godina srednjoškolci. Značajno ograničenje, kao što je već ranije navedeno, proizlazi i iz razlika među korištenim upitnicima. S obzirom da je većina pitanja bila ponešto različito formulirana u upitniku iz 1972., odnosno 2005. godine, njihova usporedba nužno uključuje određenu proizvoljnost i opasnost pretpostavljanja istoznačnosti ondje gdje je možda nema.

5. Zaključak

U ovome smo radu analizirali promjene u seksualnom ponašanju i stavovima mladih u Hrvatskoj u razdoblju od 1972. do 2005. godine. Kao što smo nastojali pokazati, promjene su uočljive u gotovo svim mjerenim dimenzijama i, promatrano u cjelini, jasno ukazuju na trend seksualne permisivnosti, to jest na rast otvorenosti i tolerancije u sferi seksualnosti. No, većinu promjena obilježava još nešto — rast spolne ravnopravnosti. U tom smislu, uočene razlike u seksualnom ponašanju i značenjima ishod su kulturnog procesa koji nazivamo *dvostrukom permisivnosti*. Dok seksualna permisivnost, u uobičajenom značenju, opisuje otvaranje i snošljivost spram tradicionalno tabuiziranih seksualnih ponašanja (Halman, 1995), dvostruka permisivnost označava međusobnu isprepletenost seksualne permisivnosti i spolnog egalitarizma, odnosno povezanost rasta seksualnih sloboda i procesa izjednačavanja seksualnih prava žena i muškaraca.

¹⁷ Pristajanje na seksualni odnos može rezultirati optužbama za nemoralnost (popraćenim terminima kao što su „kurva” ili „laka cura”) i odbacivanjem od strane prijateljica i drugih vršnjaka.

¹⁸ Ovdje treba uzeti u obzir i proturječnu medijsku sliku djevojačke seksualnosti, u kojoj se sučeljuju naglašena erotiziranost s jedne i društveno očekivanje čednosti s druge strane (Aggleton, 2000).

Prema našim nalazima, trend dvostruke permisivnosti ne pruža osnovu za moralnu paniku, to jest ne podupire tvrdnje o sveprisutnom, „razuzdanom i amoralnom”, seksualnom eksperimentiranju mladih, kakve se često mogu čuti u nas. Posljedice kulturnih promjena poglavito su veća spremnost djevojaka da govore o svom seksualnom iskustvu (što, vrlo vjerojatno, uključuje i veću seksualnu asertivnost), viša razina postizanja seksualnog zadovoljstva među djevojkama, povećana odgovornost u seksualnom ponašanju oba spola (češća uporaba zaštite) i viša razina snošljivosti spram homoseksualnih osoba.

Promjene su, dakle, primarno pozitivne, kako na individualnoj (veća ravnopravnost, odgovornost i mogućnost uživanja) tako i na društvenoj razini (porast otvorenosti i tolerancije). Sveprisutnost

promjena u seksualnosti mladih u Hrvatskoj tijekom posljednja tri desetljeća i njihova društvena važnost— kako iz perspektive seksualnog i reproduktivnog zdravlja tako i iz perspektive razvoja individualnosti te pozitivnog vrednovanja intimnosti i emocionalnog vezivanja— upućuje na potrebu sustavnog istraživačkog pristupa. Razmjerno niska razina usporedivosti koja obilježava prikazane analize posljedica je nedostatka sustavnosti u dosadašnjem praćenju seksualnosti mladih (usp. Štulhofer, 2004). Autori se nadaju da nedavno provedena nacionalna studija seksualnog ponašanja, znanja i stavova mladih (Štulhofer i sur., 2005) označava početak novog pristupa, koji će omogućiti detaljnije, metodološki bolje utemeljene i statistički robusnije analize simboličkih i bihevioralnih promjena u uvijek dinamičnom seksualnom svijetu mladih.

Literatura

- Aggleton, P. (2000), Young People, Sexuality and Relationships. *Sexual and Relationship Therapy* 15 (3), 213– 220.
- Beluhan, A., Benc, M., Štampar, D., Trenc, P. (1973), Poznavanje i primjena kontracepcije u srednjoškolske omladine u SRH, *Stanovništvo* (10/11), 204 – 217.
- Bajos, N., Guillaume, A. Kontula, O. (2003), *Reproductive Health Behaviour of Young Europeans*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Bozon, M., Kontula, O. (1998), Sexual initiation and gender in Europe: A cross-cultural analysis of trends in the twentieth century. In: Hubert, M., Bajos, N., Sandfort, T. (Eds.), *Sexual Behaviour and HIV/AIDS in Europe*. London: University College London Press.
- Grunseit, A. & Kippax, S. (1997), Sexuality education and young people's sexual behavior: A Review of Studies, *Journal of Adolescent Research*, 12 (4), 421– 454.
- Halman, L. (1995), Is There a Moral Decline? A Crossnational Inquiry into Morality in Contemporary Society, *International Social Science Journal*, 145, 419– 439.
- Holland, J., Ramazanoglu, C., Sharpe, S., Thomson, R. (2000), Deconstructing Virginity— Young People's Accounts of First Seks, *Sexual and Relationship Therapy*, 15 (3), 221– 232.
- Little C. B., Rankin, A. (2001), Why Do They Start It? Explaining Reported Early-Teen Sexual Activity, *Sociological Forum*, 16 (4), 703– 729.
- Manlove, J., Ryan, S., Franzetta, K. (2003), Patterns of Contraceptive Use Within Teenagers' First Sexual Relationships, *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 35 (6), 246– 255.
- McLaren, A. (1999), *Twentieth-Century Sexuality: A History*. Oxford: Blackwell Publishers.
- McNair, B. (2004), *Striptiz kultura: seks, mediji i demokratizacija žudnje*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Miller, B. C., Christopherson C. R., King, P. K. (1993), Sexual Behavior in Adolescence. In: T. Gullota, G. Adams, Montemayor, R. (Eds.), *Adolescent Sexuality*. Newbury Park, CA: Sage.
- Potts, A. (2000), Coming, Coming, Gone: A Feminist Deconstruction of Heterosexual Orgasm, *Sexualities*, 3 (1), 55– 77.
- Rabkin, J. (1996), The Supreme Court in the Culture Wars, *Public Interest*, 125 (3), 3– 26.
- Rogić, D. (1965), *O spolu, o porođaju i novorođenčetu*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Santelli, J. S., Lindberg Duberstein, L., Alma, J., McNeely Sucoff, C., Resnick, M. (2000), Adolescent Sexual Behavior: Estimates and Trends from Four Nationally Representative Surveys, *Family Planning Perspectives*, 32 (4), 156– 165/194.
- Schmidt, G. (1998), Sexuality and Late Modernity, *Annual Review of Sex Research*, 1998 (9), 224– 241.
- Scott, J. (1998), Changing Attitudes to Sexual Morality: A Cross-National Comparison, *Sociology*, 32 (4), 815– 845.
- Sekulić, D., Šporer, Ž. (2005), Religiosity as a Predictor of Ideological Orientation. Paper delivered at the 28th ISSR Conference Religion and Society: Challenging Boundaries, Zagreb, July 18-22.
- Štulhofer, A. (2004), Studien zum Sexualverhalten und ihr politischer Einfluss. Ein Überblick über die Sexualforschung in Kroatien zwischen 1971 und 2003, *Zeitschrift für Sexualforschung*, 17, 267– 280.
- Štulhofer, A., Hodžić, A. (2003), Seksualna edukacija u školi— kakva je budućnost u Hrvatskoj?, *Napredak*, 144, 40– 51.

- Štulhofer, A., Jureša, V., Mamula, M. (2000), Problematicni užici: rizično seksualno ponašanje u kasnoj adolescenciji, *Društvena istraživanja*, 9, 867– 893.
- Štulhofer, A., Jureša, V., Mamula, M. (2004a), Longitudinalno praćenje znanja o spolnosti, spolnog ponašanja i relevantnih stavova adolescenata, 1998.– 2003. (Istraživački izvještaj.) Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Štulhofer, A., Anterić, G., Šlosar, S. (2004b), Seksualna permisivnost, egalitarnost i odgovornost: longitudinalno istraživanje seksualnosti u kasnoj adolescenciji, 1998.-2003, *Revija za sociologiju*, 35, 31– 44.
- Štulhofer, A., Ajduković, D., Božičević, I., Kufrin, K. (2005), HIV/AIDS i mladi— Hrvatska 2005.: informiranost o HIV/AIDS-u, stavovi i seksualno ponašanje u nacionalnom uzorku mladeži (18-24). (Istraživački izvještaj). Zagreb: Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi.
- Thompson, S. (1995), *Going All the Way; Teenage Girls' Tales of Sex, Romance, and Pregnancy*. New York: Hill and Wang.
- Trenc, P., Beluhan, A. (1971), Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine, *Arhiv za zaštitu majke i djeteta*, 15 (6), 275– 339.
- Trenc, P., Beluhan, A. (1973), Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine u SR Hrvatskoj, *Arhiv za zaštitu majke i djeteta*, 17, 269– 320.
- Vuletić, D. (2003), Gay i lezbijska povijest Hrvatske: od Drugog svjetskog rata do 1990, *Gordogan 1* (jesen), 104– 122.